

ЗМЕСТ

Прадмова аўтара.....	5
Пралог. Паром на бурнай рацэ	9
Раздзел I	62
Раздзел II	67
Раздзел III	79
Раздзел IV	105
Раздзел V	114
Раздзел VI	124
Раздзел VII	137
Раздзел VIII	149
Раздзел IX	173
Раздзел X	185
Раздзел XI	194
Раздзел XII	201
Раздзел XIII	213
Раздзел XIV	222
Раздзел XV	238
Раздзел XVI	245
Раздзел XVII	263
Раздзел XVIII	281

Раздзел XIX	289
Раздзел XX	305
Раздзел XXI	315
Раздзел XXII	321
Раздзел XXIII	329
Раздзел XXIV	356
Раздзел XXV	376
Раздзел XXVI	385
Раздзел XXVII	399
Раздзел XXVIII	418
Раздзел XXIX	435
Раздзел XXX	449
Раздзел XXXI	461
Раздзел XXXII	472
Раздзел XXXIII	484

ПРАДМОВА АЎТАРА

— У цябе няма фантазіі, — спакойна сказаў сябра. — У славян наогул няма фантазіі, калі гаворка заходзіць пра працу. Вось паветраныя замкі будаваць — на гэта мы мастакі.

Я разумеў яго стан. Мы былі адны ў вясковай хаце, і за вокнамі шамацеў па бузіне абрыдлівы зацяжны дождж. Неба абклала хмарамі, і распатланы бусел стаяў на верхавіне сухой сасны, прыкрываючы крыламі малых. Жонка сябра паехала з маленькім сынам у горад і затрымалася там. Ноч даводзілася бавіць удвух за бутэлькай віна. Сябра быў відавочна раздражнёны і таму несправядлівы.

— Ствары мне свет, — сказаў ён, — свет вялікі, каляровы, цёплы, такі, як жывы. Каб я мог смяецца і плакаць з гэтага свету, з людзей, якія ў ім жывуць.

— Гэтага нельга, — сказаў я, — кожны смяецца і плача сам за сябе. Ты можаш смяецца з прычыны маіх слёз і плакаць ад майго смеху.

— Значыць, ты лічыш, што разумення паміж людзьмі няма?

— Мала, — сказаў я, — і ў меру гэтага разумення я магу паспрабаваць.

— Зноў прыдумаць слязлівую гісторыю пра тое, як Ганна кахала Івана?

— Можна і так. Пра гэта чалавек будзе апавядаць да канца дзён.

— А калі мне абрыдла?

— Нічога, — сказаў я, — тут адным каханнем справа не абыдзеца.

— Я хачу пра наша пакаленне, разумеш? Мы не толькі кахалі і працавалі, мы яшчэ і гінулі...

— І часта ні каханне, ні подзвіг, ні загібель не залежалі ад нас. Добра, будзе табе пра ўсё гэта.

Сябра ўстаў і паглядзеў на мяне. Цені ад свечкі бегалі па яго твары, і таму вачаніцы здаваліся вялізнымі і трагічнымі, а нос яшчэ даўжэйшым за сапраўдны.

— А ты ведаеш, што гэта непасільная задача?

— Я паспрабую.

— І я не стану палягчаць яе табе...

— Я і не патрабую.

— Наадварот, я прыдумаю нешта такое, каб зрабіць яе яшчэ больш цяжкай.

— Валі.

Ён хвіліну думаў. Потым кінуўся ў кут і выцягнуў з-пад ложка даволі вялікую пляскатую скрынку. Паставіў яе на стол, расчыніў.

— Сын не будзе ў крыўдзе, што мы трохкі пагаспадарылі ў яго калекцыі.

— Так, — сказаў я, — тым больш што мы ўсё пакладзём на месца.

І тады друг запусціў рукі ў скрынку, наўздагад выцягнуў адтуль некалькі прадметаў і паклаў іх на стол.

— Чаго толькі не збіраюць хлапчукі, — сказаў ён.

— Так, — сказаў я, — ім усё цікава.

— Дык вось, — сказаў друг, — усё гэта павінна быць у тваім апавяданні. І гэты медаль...

— Цяжка, — сказаў я, — на ім надпіс: «За ўціхаміранне польскага мяцяжу», а гэта было сто год таму.

— Усё адно. Усё гэта павінна быць. І медаль, і стартыя канспекты, і сапсаваная аўтаручка, і пяро бусла...

— А галубінае можна?

— Можна... І рыбалоўны гачок, і гэты ржавы зазубраны асколак...

— Ну, гэта ўжо занадта. Медалю сто год, асколку — васьмнаццаць, а пяро найбольш — год. Дзе ж тут адзінства часу?

— Сам вінен, — няўмольна сказаў друг, — але гэта яшчэ не ўсё. Яшчэ там павінны быць Масква, Уладзімір, Мінск, Ленінград. І не на паштоўках, як тут, а сапраўдныя, жывыя.

— І адзінства месца паехала, — сумна сказаў я.

— ...І яшчэ скарыстаны чыгуначны білет. І яшчэ няхай хлопец будзе мастак або, лепей, паэт, а яна мастак. І яшчэ няхай пачнецца трагедыя і скончыцца...

— Хопіць, — сказаў я, — агідны ты хлопец. Чаго ты языком мянціш, мянтуха?

— Нічога, — сказаў друг, — ты яшчэ ў дзяўкох. Каму ж яшчэ і пісаць пра гэта. І яшчэ павінны быць вершы, — я люблю вершы, — і карціны, і музыка. Многа.

— Добра, — з фатальным выразам сказаў я.

— І самае галоўнае. Каб я і кожны зразумеў сябе. Каб над сваім лёсам абліўся слязой. Зразумей, дружа, мы перажылі вайну, смерць сяброў, крушэнне шчасця.

І яшчэ больш жахлівае. Я хачу бачыць гэта. І смяяцца, і плакаць.

— Гэтага не магу, — сказаў я, — гэта ўжо ад таленту.

— Я ж і кажу. Тут патрэбны вялікі боль.

— Добра, — сказаў я. — Боль я вазьму ўласны.

Гэтага добра хопіць у кожнага.

— Усё памятаеш яе?

— Усё памятаю.

Ён маўчаў.

— Гэта доўгая гісторыя, — сказаў я, — ёй сто год.

І яна яшчэ не скончылася. Няма забыцця!

Пралог

ПАРОМ НА БУРНАЙ РАЦЭ

Дарога на поўнач ад горада кантралявалася інсургентамі і была небяспечнай. Таму ганцам, якія павінны былі трапіць у размяшчэнне коннага палка, даводзілася скакаць з захаду, перапраўляючыся ўнаброд праз Друць або — гэтая дарога была карацейшай, але і больш небяспечнай — ехаць поймаю ракі, паплавамі, каб потым, адолеўшы Дняпро, адчуваць сябе ў бяспецы пад аховаю ўрадавых войск.

На пяцьдзясят вёрст выгінастага рэчышча быў толькі адзін паром, вярстою вышэй ад горада. Яго нельга было аддаць у рукі паўстанцаў, якія маглі б такім чынам парушыць сувязь паміж часткамі карных войск і біць іх паасобку. З гэтай мэтай на левы, процілеглы гораду бераг Дняпра генерал Фікельмонт выслаў роту выпрабаваных у баях салдат пад началом капітана Пора-Леановіча. Капітану не вельмі верылі як нашчадку сепаратысцкай фаміліі і ўрадженцу Магілёва. Таму «ў дапамогу яму» і «на адпачынак» паставілі, таксама капітана, Юрыя Горава, карэннага русака са старой маскоўскай фаміліі.

Гораў быў паранены ў левую руку ў сутычцы з атаадам паўстанцаў пад Ракавам і адасланы «ў тыл на лячэнне і адпачынак».

Тылу не было. У гэты трывожны жнівень 1863 года вайна была паўсюль. «Белыя» спрачаліся з «чырвонымі», беларусы абураліся шавінізмам «белага жонду». Успыхвалі, затухалі і зноў выбухалі ачагі абурэння палітыкай цара.

Пераспелае жыта плакала зярнятамі, а ў жыцце стаялі шыбеніцы. І не ўстаў ніхто добры, вялікі, любоўны, і не сказаў людзям, што нельга рэзаць адзін аднаго, што свет вялікі і на кожнага выстачыць ніў, што хлеб аднолькава смачны, на якой мове яго ні называй. Не мог сказаць.

Галоўным быў не хлеб. Галоўнай была свабода.

Становішча ставала трывожным. У канцы ліпеня генерал Фікельмонт даў загад знішчыць на Дняпры ўсе чаўны. Асобыя атаады рушылі выконваць загад. Пачалася вакханалія знішчэння. Папрасякалі днішчы чаўноў, віцін, шугалеяў. Не пашкадавалі апошняй душгубкі. Тры дні па ўсім Прыдняпроўі шугаў у неба агонь. Палілі кастры бярэння, з якога інсургенты маглі б звязаць платы. Прыбярэжнаму насельніцтву, што жыло амаль толькі рыбай, заставалася адно — галадаць.

Кардон, які абараняў паром, жыў нервова і напружана.

А між тым баяцца не было прычыны. Цэнтр паўстання даўно перамясціўся на захад. Галоўны атаад паўстанцаў Прыдняпроўя быў разгромлены яшчэ на

пачатку лета, і генералу Фікельмонту гэта не магло не быць вядома.

Інсургенты ў колькасці пяцідзсяці шабель і двухсот штыкоў і кос групаваліся ў Звярынскіх лясах. Там іх выпадкова пабачыў нейкі селянін і кінуўся ў горад — папярэджваць. Дарогаю ён адабраў прыпрэжку ў ксяндза і ўсю дарогу гнаў коні. Перад самым горадам прыпражны конь здох. Мужык выпраг каранніка, узваліўся на яго і... палкоўнік Фралоў нашчэнт разбіў інсургентаў, акружыўшы іх. Кіраўнік атрада Усяслаў Грынкевіч быў узяты ў палон і асуджаны на смерць. Цяпер ён сядзеў на гарадской гаўптвахце і чакаў. Яго павінны былі вылечыць, выпаведаць перад тварам Усёдаравальнага і толькі потым застрэліць, як сабаку.

Дзеці-дэмакраты пажалі жудасны пасеў прыгоннікаў-бацькоў.

Але асобныя дробныя атрады яшчэ блукалі па пушчах, і плёткі перабольшвалі іх сілу. Ніхто нічога не ведаў, як заўсёды на вайне, і кардон калаціла ліхаманка трывогі і жаху.

Таму нікога не здзівіла, што 18 жніўня на кардон прыляцеў улан на ўзмыленым кані, нешта хутка перадаў Пора-Леановічу і быў перапраўлены на той бок ракі. Конь раныў на насціл белыя хлапакі пены і так цягнуўся да вады, што пасыльны ўдарыў яго. Гораў пераправіў конніка на другі бераг (загад Фікельмонта прадугледжваў абавязковую прысутнасць на пływучым пароме аднаго з афіцэраў пры чатырох салдатах) і са шкадобаю глядзеў, як жывёла, амаль па-чалавечы стогнучы, выносіла ўлана на стромы чырвоны адхон.

Гэта было надвячоркам. Парыла так нясцерпна, што салдаты і капітан абліваліся потам. Паром не быў «самалётам»*, які рухае сіла плыні, і даводзілася цягнуць яго сілаю ўласных рук.

Цьмянае ад сонца люстра ракі здавалася мёртвым. Не боўтала рыба, і шэрыя чаплі на водмелях стаялі расхрыстаныя, замораныя, падобныя на пачварных вядзьмарак, апранутых у лахманы. Толькі ластаўкі ў быстрым лёце чыркалі крыламі ваду ды недзе за бясхмарным даляглядам бурчаў нябачны пярун. Бурчаў упарта, раз-пораз.

«Будзе вераб'іная ноч», — падумаў Гораў.

Быццам адказваючы яму, адзін з салдатаў уздыхнуў:
— Залье нас сёння. Як вясной, будзем куваць на востраве.

Процілеглы бераг быў нізкі, толькі на ўзвозе, дзе стаяла хатка паромшчыка і адрына, быў высакаваты пясчаны ўзгорак, упрыгожаны дзвюма хвоямі і дзясяткам чорных вольх. Туды вада не даставала.

— Иван, — спытаў салдата Гораў, — ты тут пяты год служыш. Што, шалее ў навальніцу Дняпро?

— Рака з характарам, — твар у салдата быў чырвоны, абліты сонцам. — У палавень залье ўсю пойму, толькі верхавіны над вадою дрыжаць. І так вёрст на сем. Несаабразнае месца для парома, пане, вось што я вам скажу. Тут і ў вераб'іную ноч дрэнна. Усе старыкі на пойме вадой залье... унь той клін адхопіць. Перапраўляцца нават і не думай. Канцы.

* Самалётамі зваліся паромы, якім дастаткова было даць першы штуршок. Далей іх рухала плынь. «А салдат перакінуць на востраў самалётамі». (Загад Пятра I пры штурме Шлісельбурга.)

Паром торкнуўся ў бераг, і адразу лаза на беразе, якая дагэтуль плыла перад вачыма, спынілася, замерла.

Салдаты з вясёлым гоманам пацягнулі на ўзвоз чорны мораны дуб, прывезены на паліва.

Капітан уздыхнуў. Яму на хвіліну стала зайздросна. Быць такім шчыра вясёлым, такім неўтаймавана жыццядасным — гэтага ён не мог, для гэтага трэба было быць істотай іншай пароды.

Усё тое ж самае. Трохі не месяц вочы бачаць той самы абрыдлы кардон, хатку паромшчыка, у якой філасофствуе за гарэлкай Пора-Леановіч, адрыну і вялізную стайню, дзе размясціліся салдаты, паласатую будку вартавога, асклізлы паромны канат.

Адзін паратунак — Дняпро. Дый той ляжыць цяпер пад свінцова-цяжкімі прамянямі сонца, трывожны і немы.

А ў Маскве цяпер цішыня. Масква толькі пачынае ажываць. Пусцеюць дачы і маёнткі. На ліпах Няскучнага саду першыя жоўтыя лісцікі; з багатых, паасенням, рынкаў даносяць пахам «валовых мордачак» (улюбёныя яблыкі маменькі). Маменька, пэўна, паехала цяпер у манастыр маліцца за здравіе воіна Юрыя і за дараванне яму веры. Едзе паўз Круціцкае падвор'е ў сваім нехлямяжым, падобным на гарбуз вазку. Фурман Сідар з вялізным — на трох — задам крычыць на сустрэчных страшным голасам: «Адыдзі, сцеражыся!» А ў блакітным небе сляпуча блішчаць купалы сабораў, і плыве бязважкі контур Круціцкага церамка.

А вось і сам ён, Юрый, выходзіць з парадных дзвярэй, праходзіць дарожкай пад ліпамі, з насалодаю ды-

хаючы празрыстым і ўжо схаладнелым паветрам. Ванька ў армяку з дзіркай пад пахай трасецца на козлах.

— Гэй, Ванька!

І вось ляціць, ляціць вазок. Спачатку па Цвярской, потым бульварам, потым на Арбат. І радуецца, захлынаецца ў грудзях ад радасці сэрца. Так, вайна скончана, вайны ніколі больш не будзе. І ліпы! І Арбат! І цудоўныя асабнячкі... І Nadine ўстае яму насустрач у сваёй белае сукенцы...

— Гэта вы? Божа мой, як я рада!

І зноў — занадта паспешліва — апускае да вышывання нявінныя, цёмна-сінія, дзівосныя вочы. Што з таго, што яны толькі двойчы абмяняліся парай нязначных слоў, што яны амаль незнаёмыя. Усё адно гэта Масква, і сонца, і дзень без крыві і стрэлаў. І Масква гэта, і ёсць Nadine, Надзенька, Надзейка, як кажуць тут. Што з таго, што ён цэлы год не бачыў яе, што яны малазнаёмыя. Вось ён бачыць яе валасы колеру ржавых кляновых лісцяў, такія пушыстыя, мяккія, лягусенькія, падзеленыя белым радком, яе рот з прыпухлай ніжняй губкай.

— Надзенька, каб вы толькі ведалі, як я сумаваў па вас, як нясцерпна мне было без вас на гэтай зямлі, што стаптана капытамі конных палкоў.

Яна ўсміхаецца. І цішыня. Недзе ўдарыў і змоўк у шкляным паветры далёкі звон. Шчасце! Масква! І цішыня, цішыня ў шатах ліп. Цішыня.

Стрэл.

Гораў ад неспадзяванасці спатыкнуўся аб карань, які — д'ябал ведае нашто — выпер акурат на дарозе. І адразу пачуў за плотам распанелы грудны голас:

— Сымон, давай карту.

Вернуты стрэлам і гэтым голасам на зямлю, Юрый глыбока і цяжка ўздыхнуў і амаль з нянавісцю агледзеў страшны ў чаканні невядомага Дняпро.

Бровы маладога чалавека задрожэлі. Але ўжо ў наступны момант ён справіўся — нездарма яго паважалі за шалёную храбрасць, хоць толькі ён ведаў, як цяжка яна яму даставалася, — і цвёрдай хадою накіраваўся ў двор, гэты сумны двор, выбіты, як ток, акружаны паламаным плотам.

Сярод двара, тварам да забітай брамы, стаялі два чалавекі: салдат-дзяншчык і афіцэр. Салдат трымаў скрынку з пісталетамі і распачатую калоду карт. Афіцэр браў са скрынкі пісталеты і, амаль не цэлячыся, страляў у браму, у маленькі белы чатырохкутнічак, прыбіты да шулы.

Афіцэр стрэліў апошні раз і павярнуўся:

— А-а, камрад... Да зброі, вісусы-гусары...

Горава ў які ўжо раз уразіў яго сухі прыгожы твар, белыя валасы і бакенбарды і, галоўнае, страшнаватыя блакітныя вочы з выразам пустаты і пагарды да ўсяго. І яшчэ рэзкі шнар паўз брыво і левую скронь.

Калі пры першай сустрэчы ён запытаўся ў Пора-Леановіча наконт паходжання гэтай адмеціны, той неахвотна буркнуў:

— Шпагаю тут адзін... падурэў. Штафедрон.

— Ну і што? — спытаў тады Гораў.

— Паспадзяваўся занадта на французскую школу, — з жахлівай іроніяй сказаў Леановіч, — у славу-тага, бачыце, Мерсье вучыўся.

Гораў ведаў, што чалавек, з якім звёў яго лёс, карыстаецца славаю першага ў палку — і не толькі ў палку — брэцэра, што ён ужывае толькі дуэльныя пісталеты, але за такім заняткам, як сёння, заставаў Леановіча ўпершыню.

— Руку набіваў, — сказаў Пора-Леановіч з паблаглівай ласкавасцю, — адвучвацца нельга.

Сымон, быццам жадаючы пахваліцца поспехамі пана, аддзёр ад шулы карту і здалёк паказаў яе Юрыю.

— Ат, глупства, — пагардліва сказаў Леановіч.

— Нічога не разумею, — сказаў Гораў, — звычайны туз... Жалудовы.

— А вы паглядзіце лепей, — раўнадушна сказаў капітан.

Гораў падышоў, схіліўся над картай і мімаволі пацягнуў ротам паветра.

Туз быў віновы. Тры кулі, пасаджаныя амаль адна ў адну, зрабілі з віней жолудзі.

— Капітан, — сказаў Гораў, — гэта лепшае, што я калі-небудзь бачыў.

— Лухта, — сказаў капітан, — хадзем лепей вып'ем...

...Гэта была звычайная вясковая хата, толькі што з бакоўкаю. Ды яшчэ палілі яе «па-беламу», так што хоць у гэтым сэнсе афіцэрам пашанцавала. Вялізны, даўно негабляваны стол, шырокія лавы, цёмнаваты «Спас» у куце.

На вокнах у гаршках «алёнчыны слёзы». Сухія слёзы, бо зямля ўся ў тытунёвым попеле. Аж шэрая.

Адзінай украсай пацямнелых сцен былі два лубкі. На адным Святы Елісей з тварам хітрага ідыёта, на-

сылаў на отракаў мядзведзіцу. Фарба ад німба расплылася ў Елісея па галаве, і невядома было, чаму ён з такой раскошнай шавялюрай пакрыўдзіўся на мянушку «лысы».

На другім лубку тры татарыны дзялілі палон.

Пакуль Сымон ставіў на стол гарэлку, гуркі ў смятане, міску з варанымі кіяхамі і патэльню, на якой клекаталі ў кіпячым масле смажаныя гусцёркі, Пора-Леановіч сядзеў на лаве ля акна, чысціў пісталеты і размаўляў сам з сабою:

— Зброю, міл-свет Юрый Аляксандравіч, трэба даглядаць толькі самому. Гэта адзіная машына, годная двараніна. Масла для зброі — арыстакрат сярод маслаў для ўсіх машын... Толькі самому. Мой сябра аднойчы загінуў з-за таго, што крэмень у дуэльным пісталеце быў тлусты... Нават не брудны, проста тлусты, ад пальцаў.

Гораў глядзеў, як пальцы Пора-Леановіча з незвычайнай пяшчотай мацалі сталь, і здзіўляўся, чаму нешматслоўны, заўсёды іранічны калега сягоння такі гаваркі, быццам баіцца пакінуць язык хоць на хвіліну без працы.

А Леановіч ужо скончыў з пісталетамі, паклаў іх у футляр і сеў да засланага стала.

— Сёння я нап’юся, — вельмі сур’ёзна сказаў ён.

Юрый сеў за стол з другога боку. Ён толькі прыгубіў першую чарку: піць не хацелася.

Спякота за акном стала, відаць, зусім нясцерпнай. Грозны Дняпро ледзь рухаў у разамлелых берагах цяжкія, як расплаўленае волава, плыні. Пярун бурчаў ужо зусім блізка, замрэяна, амаль без перапынку.